

ԽՃԱՆԿԱՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՍՅՈՒՋԱՆՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Խորհրդային կարգերի հաստատումից ի վեր հայ արվեստում սկսվեց նոր փուլ, որը տևեց յոթ տասնամյակ: Այդ տարիներին վերագարթոնք ապրեց խոր արմատներ ունեցող խճանկարչությունը: Ստեղծվեցին մի շարք աշխատանքներ, որոնք զարդարում էին Երևանն ու Հայաստանի մյուս քաղաքները: Հոյակերտ խճանկարներ հեղինակեցին Վան Խաչատուրը, Հովհաննես Մինասյանը, Միհրան Սոսոյանը, Գարրի (Գարիկ) Սմբատյանը, Հարություն (Հատիկ) Պողոսյանը, Ռուդոլֆ Գարգալոյանը, Կարապետ Եղիազարյանը, Կարեն Աղամյանը, Զոհրաբ Միրզոյանը և այլք: Խորհրդահայ արվեստում խճանկարը կոչված էր կատարել, բացի ճարտարապետական - տարածականից, նաև իր սեփական գեղարվեստական խնդիրները:

Քանալի բառեր – արվեստ, խճանկարչություն, խորհրդային, հոյակերտ արվեստ, ֆլորենտական խճանկար, դեկորատիվ հարդարանք

Հայ արվեստի զարգացման կարևորագույն փուլերից մեկը 1920 թվականից հետո էր, երբ Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, և երկիրը սերտորեն կապվեց Խորհրդային Ռուսաստանին: Դրան հաջորդած շուրջ յոթանասուն տարիների ընթացքում երկրի մշակութային նկարագիրը մեծապես փոխվեց: Հասարակության մեջ աստիճանաբար փոխվում էին արվեստի դերի մասին առկա պատկերացումները, և մշակութային կյանքն ընդհանրապես առաջնորդվում էր ժամանակի գաղափարախոսական-գեղարվեստական պահանջներով:

XX դարի կեսերից երկրի տնտեսական վիճակի բարելավումը հանգեցնում է քաղաքաշինության, կառուցապատման և ճարտարապետության ընդհանուր վերելքին, որին զուգահեռ աճում է հետաքրքրությունը մոնումենտալ և դեկորատիվ արվեստի ստեղծագործությունների հանդեպ: Սահմանելով ժամանակաշրջանի արվեստի ընկալման բնութագումը, Արարտ Աղասյանը «Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX - XX դարերում» աշխատություն մեջ նշում է. «1950-ականների կեսերին առաջ է գալիս ճարտարապետության և կերպարվեստի ներդաշնակ համադրման, սինթեզի հարցը: Սակայն եթե 1920-ականների վերջերից ի վեր այդ խնդիրն իր կոնկրետ լուծումներն էր գտնում գրեթե բացառապես ճարտարապետության և քանդակագործության մոնումենտալ դեկորատիվ ձևերի՝ հարթաքանդակների կամ բարձրաքանդակների շնորհիվ, ապա այժմ ճարտարապետական ծավալների և հարթությունների ու դրանց հաշվին ստեղծվող տարածության գեղարվեստա-

կան հարդարման, դեկորատիվ-դիզայնի, արխիտեկտոնիկ շեշտավորման գործում, քանդակի հետ մեկտեղ սկսում են ակտիվորեն ներքաշվել գեղանկարչության մոնումենտալ-դեկորատիվ զանազան ձևերն ու սպեցիֆիկ տեսակները՝ որմնանկարը, խճանկարը...»¹:

Հայաստանում, ինչպես նաև Խորհրդային մի շարք հանրապետություններում, այդ տարիներին ժողովրդական լայն շերտերի համար ընկալելի էին կերպարվեստի ավելի իրապաշտական, պարզ պատմողական ձևերը: Քաղաքաշինությունը զուգորդվում էր հոյակերտ արվեստի բուռն զարգացումով: Այն ընթացքում էր իր կոնկրետ դրսևորումներով՝ ճարտարապետական կառույցներում, քանդակագործական կոթողներում, բարձրաքանդակներում, խճանկարում և այլն:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից ի վեր հայ արվեստում սկսվեց նոր փուլ, որը տևեց յոթ տասնամյակ և ավարտվեց Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումով (1991 թ. սեպտեմբերի 21): Մշակույթն ընդգծված կերպով կրում էր ժամանակաշրջանի գաղափարախոսության ազդեցությունը: Դա դրսևորվեց նաև խճանկարի արվեստում: Մեր արվեստագետներն իրենց արվեստում մասամբ ներմուծեցին դարերից եկած ավանդույթները և որոշակի ազգային տարրեր: Մեծ մասամբ այն երևում էր թե՛ թեմատիկայի առումով և թե՛ բովանդակությանը համապատասխանող զարդերով:

Մինչ մոնումենտալ խճանկարչական աշխատանքներին անդրադառնալը, նշենք նաև, որ հայ կերպարվեստագետներից շատերը ստեղծեցին հաստոցային չափերի գործեր, դրանցից են **Հովհաննես Թորոսյանի** (1895-?) «Ստեփան Աղաջանյանի դիմապատկերը» (1968, 50x40,2 սմ, ՀԱՊ), **Վալենտին Պողոսյանի** (1924-1998) **և Հարություն (Հափիկ) Պողոսյանի** (1916-1995) «Ավետիք Իսահակյան» (մարմար, 70x50 սմ, ԳԱԹ) և «Ալեքսանդր Շիրվանզադե» (1958, մարմար, 75x51սմ, ԳԱԹ) խճապատկերները² և այլն:

Ժամանակի ընթացքում խճանկարները հաստոցային չափսերից դառնում էին ավելի մոնումենտալ ու ծավալուն: ՀԽՍՀ-ում տարածական արվեստների համադրման խնդիրները ծրագրային բնույթ էին ստանում: Քաղաքաշինության ծավալման և հասարակական հոյակերտ շինությունների ստեղծ-

¹ Աղասյան Ա., Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում, Երևան, 2009, էջ 155:

² ԳԱԹ, գրական հուշային ենթաբաժին, մ.մ. 1156 և մ.մ. 1140:

մանը զուգընթաց առանձին շինությունների հարդարանքը ստեղծելիս համագործակցում էին ճարտարապետները, քանդակագործները և գեղանկարիչները:

Խորհրդահայ արվեստում խճանկարչության նոր մասսայականացումը սկսվել է ֆլորենտական խճանկարներով: Վառ օրինակ է 1965 թվականից Երևանի «Անի» հյուրանոցին կից բնակելի շենքի կողմնապատը գրաֆիկական ոճով հարդարող, սև և սպիտակ տուֆից կազմված խոշոր նախշը (15x15-225մ²), նաև 1970 թվականի Ա. Սպենդարյանի անվան երաժշտական դպրոցի ճակատային հատվածը զարդարող խճապատկերը (150 մ²): Սև և սպիտակ տուֆով, երկրաչափական լուծումներով այդ հորինվածքների հեղինակն է **Վան Խաչատուրը (Խաչատրյան Վանիկ, 1926)**: Նկարիչը հեղինակել է նաև Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ճեմասրահի «Ավարայրի ճակատամարտը» («Վարդանանք» 7x3,5-54,5 մ) խճանկարը: Էքսպրեսիվ պոռթկումով կատարված, դեկորատիվ հատկանիշներով ստեղծագործությունը եզրազարդված է ճարտարապետական մեծ ու փոքր կամարներով: Նկարիչն օգտագործել է նարնջագույն, սև, կարմիր, դեղին սմալտայի գուներանգներ, որոնք պատկերն ավելի արտահայտիչ են դարձնում:

Ֆլորենտական խճանկարների հեղինակ է նաև **Հովհաննես Մինասյանը (1928-1972)**: Նկարիչը 1966 թվականին Երևանի «Մոսկվա» կինոթատրոնի ամառային դահլիճի նախամուտքի համար կատարել է Հայաստանի բնական քարերից հավաքված «Ռիթմեր» խճանկարը: Հ. Մինասյանը 1967–1970 թվականների Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտի ընդարձակ դահլիճներից մեկի հակադիր երկու պատերը ծածկել է բնական տարաբնույթ գույներ ու երանգներ, տարբեր չափեր ու ձևեր ունեցող տուֆե սալիկներից կազմված «Ներփակ կորեր» և «Երկրաչափական տարածություն»³ կոչվող ֆլորենտական խճանկարներով⁴:

Մի ամբողջ ֆլորենտական խճանկարների շարքի հեղինակ է **Միհրան Սոսոյանը (1928-1992)**: 1985 թվականին, Գրքի մոսկովյան ցուցահանդեսի ժամանակ, նկարիչն զբաղվել է հայկական տաղավարի ձևավորմամբ և ստեղծել խճանկարների շարք. «Հայկական տուֆով արել էր մեր մշակույթի նշանավոր գործիչների հարթաքանդակները (ֆլորենտական խճանկարներ– Ս. Գ.)՝ Մաշ-

³ Այվազյան Մ., Հովհաննես Մինասյան (պատկերագիրք), Երևան, 1974, էջ 7:

⁴ Այս աշխատանքների մասին տե՛ս նաև Այվազյան Մ., Մեծ օժտվածությամբ ու սիրով, «Գրական թերթ», Երևան, 1974, հ. 44:

տոց, Խորենացի, Շիրակացի, Ռուսին, Հերացի, Կոմիտաս, Թումանյան, Չարենց և ուրիշներ..... ցուցահանդեսից հետո աշխատանքները սիրով նվիրում է համալսարանին (ԵՊՀ)»⁵:

Մոնումենտալ խճանկարչության լավագույն վարպետներից է XX դարի խորհրդային և հետխորհրդային շրջանի հայ գեղանկարիչ **Գարրի (Գարիկ) Սմբադյանը** (1929-2003): Նրա մոնումենտալ խճանկարները, որմնանկարները, ինչպես նաև բազմաթիվ յուղանկարներ հավաստում են, որ վերջինս բազմաժանր նկարիչ է և վարպետորեն ստեղծագործել է տարբեր ոճերում: Սմբադյանի աշխատանքները նշանակալի դեր են ունեցել հայկական մոնումենտալ գեղանկարչության և խճանկարի զարգացման գործում: Նկարիչը 1967 թվականից Մարտիրոս Սարյանի տուն-թանգարանի ճակատը զարդարող՝ սարյանական բնապատկերի պատկերգրական մոտիվներով «Հայաստան» խճանկարի⁶ (համահեղինակներ **Հարություն (Հարիկ) Պողոսյան, Զարգանդ Հարությունյան (1929-1993)**), ինչպես նաև Ստեփանավանում՝ «Արգիշտին որսի ժամանակ», Գյումրիում՝ «Գյումրվա հարսանիք» (ավերվել է 1988 թվականի երկրաշարժից), Սևանում՝ «Աստղիկի ծնունդը» խճանկարների հեղինակն է: Աշխատանքների մոնումենտալությունը, տաք և սառը գույների զուգորդումը յուրահատուկ դինամիկություն և թեթևություն են հաղորդում:

Այս շրջանում խճանկարի նշանակությունը հաստատորեն աճում էր: Որպես ճարտարապետության և քաղաքաշինության անքակտելի մաս՝ այն մեծապես կիրառվում էր քաղաքային կենտրոնների, բնակելի, քաղաքացիական և արդյունաբերական շինությունների ձևավորման մեջ, և, այդպիսով, դառնում հարդարման տարրերից մեկը:

Հարթաքանդակի և խճանկարի համադրման ինքնատիպ օրինակներ են **Ռուդոլֆ Գարգալոյանի** (1930–1981)՝ Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի պողոտայի վրա, Դերասանի տան հարևանությամբ գտնվող խանութի ճակատը հարդարող «Ցուլն ու առյուծը» (1969) գունավոր ռելիեֆը, **Կարապետ Եղիազարյանի** (1932-2006)⁷ «Խաչատուր Աբովյան» (1972) խճանկարը, որում զուգակցված է քարի ու մետաղի գույնն ու ֆակտուրան: Հետաքրքրական է Կ. Եղիազարյանի և համահեղինակներ **Մկրտիչ Քամայանի** (1915-1971) և **Յուլիս Ազիզյանի**

⁵ **Սոսոյան Տ.**, Միհրան Սոսոյան (պատկերագիրք), Երևան, 2003, էջ 11:

⁶ Թեև Մ. Սարյանի թանգարանի պաշտոնական կայքէջում գրված է, որ խճանկարը կատարված է Մ. Սարյանի էսքիզով, բայց համահեղինակների մասին ոչինչ չի ասվում <http://sarian.am/index.html>:

⁷ **Եղիազարյան Ա.**, Կարապետ Եղիազարյան, Երևան, 2010, էջ 8:

(1912-1990) հետ ստեղծած հայկական բազմագույն տուֆով դեպի արևը ձգվող ծաղիկ պատկերող «Ծիլն ու արևը» (1970) մեծադիր խճանկարը:

Խորհրդային շրջանում պահանջ առաջացավ գտնելու տեսանելի մարմնավորում մի շարք «չպատկերվող» գաղափարների, ինչպիսիք են Խաղաղությունը, Գիտությունը, Տիեզերքը: Նմանատիպ աշխատանքների թվին է դասվում նկարչի «Կապի պատմություն» (8x10 մ), «Գիտություն» (8x10 մ) և «Կոսմոս» (8x25 մ) եռապատկեր խճանկարը (1977), որը գտնվում է «ԱրմենՏել» ընկերության (նախկինում՝ Երևանի Կապի համամիութենական նախագծային ինստիտուտ) կենտրոնական կառույցի ճակատային և կողային հատվածներում: 400 մ² ընդհանուր տարածք ընդգրկող աշխատանքում արտացոլված է կապի, գիտության և տիեզերագնացության փոխկապակցված զարգացման պատմությունը:

Ճարտարապետության և քաղաքաշինության մեջ խճանկարչության գործառույթը երկկողմանի է: Մի կողմից, ճարտարապետության հետ փոխադրեցության մեջ մտնելով, խճանկարչական ստեղծագործությունները պետք է լուծեն խնդիրների ամբողջություն, որոնք կապված են արվեստների համադրության, տվյալ ներքին հարդարման տարածության կամ ճարտարապետական կառույցի մեջ դրանց համահունչ ներգրավման հետ, մյուս կողմից՝ հոյակերտ գեղանկարչությունը չի կարող սահմանափակվել միայն երկրորդական ճարտարապետական դեկորի դերով: Այն կոչված է կատարել, բացի ճարտարապետական - տարածականից, նաև իր սեփական գեղարվեստական խնդիրները:

Ժամանակի ընթացքում խճանկարը սկսեց կիրառվել նաև ճարտարապետական հորինվածքների ներքին հարդարման մեջ: Կառույցի ներքին տարածքը՝ ինտերիերը խճանկարներով ձևավորելու օրինակ է ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ **Կարեն Աղամյանի** (1946) 1983 թվականին կատարած «Առաջընթաց» եռապատկերը (3,5x20 մ, «Ձանգակ» հրատարակչության գրախանութ, Երևան):

Հոյակերտ խճանկարի վարպետ է Երևանում ծնված, նկարիչ մոնումենտալիստ **Ջոհրաբ Միրզոյանը** (1947), ով նկարիչներ **Բաբկեն Քոլոզյանի** (1909-1994) և **Կարեն Աղամյանի** հետ համատեղ ստեղծել է «Արև» խճանկարչական պաննոն, ինչպես նաև 1977 թվականին Ազգային տնտեսության ձեռքբերումների ցուցահանդեսի (ВДНХ СССР) հայկական տաղավարի համար՝ «Հայրենիք» ընդհանուր անվանումով խճանկարների շարքը («Երկիր», «Սարեր», «Արև», «Ջուր»), որի համար արժանանացել է բրոնզե մեդալի: Պետք

է նշել, որ «Հայրենիք» աշխատանքում արվեստագետն օգտագործել է բնական քարի մշակման նոր տեխնոլոգիա (տուֆ, մարմար, բազալտ, գրանիտ) և նոր կաշուն մածուկ, որը հետագայում կիրառեցին նաև այլ նկարիչներ: Այդ նույն տարում իրագործվում է նկարչի վաղեմի երազանքը՝ նա ստեղծում է «Նավակ» կոմպոզիցիան, որտեղ սինթեզում է ֆորման, գույնը, ֆակտուրան և տարածությունը (Հ. Յանկական հիվանդանոց, Երևան, քանդակագործ՝ Յ. Մինասյան): Նույն կառույցի համար 1984-1986 թթ. Է. Կարսայանի հետ միասին պատրաստում են «Թռիչք» և բնական քարերից «Ծնունդ», «Մկրտություն» ֆլորենտական խճանկարները (Հ.Յ. մանկական հիվանդանոցի հանդիսությունների սրահ): Վերջիններս դասվում են 1985 թվականի ՍՍՀՄ լավագույն մոնումենտալ աշխատանքների շարքին: 1978 թվականին Առաջին մոնումենտալ արվեստի հանրապետական ցուցահանդեսին նա ներկայացնում է «Նավակը» և «Արև» գործերը, կատարում է էսքիզներ և սկսում աշխատանքը «Կենաց ծառը» և «Կյանք» մեծածավալ խճանկարների վրա (Միքայելյան վիրաբուժության ինստիտուտ):

Բացի վերը թվարկած հեղինակների խճանկարչական աշխատանքներից, Խորհրդային Հայաստանի քաղաքներն ու կառույցները զարդարող մի շարք գործերի հեղինակների անունները մինչ մեր օրերը չեն պահպանվել, մի շարք խճանկարներ էլ պարզապես ոչնչացվել են: Դրանց թվին է դասվում նաև Կասկադի շատրվան (արհեստական ջրվեժ) խճանկար աշխատանքը: Նկարիչ **Դերենիկ Դանիելյանի** (1912-1994) «Հին Կասկադի» շատրվանի խճանկարը պատրաստվել է ձեռագործ սալիկներից: Յուրաքանչյուր սալիկը ձեռքով պատվել է գլագուրով՝ մակետին համապատասխան: Այդ խճանկարի պատմության մասին շատ բան հայտնի չէ: Կասկադի շինարարության ընթացքում, ըստ էության, փորձ չի արվել խճանկարով շատրվանը որևէ կերպ ինտեգրել նոր կառույցին և այն պարզապես ապամոնտաժվել է: Ըստ պահպանված լուսանկարների և էսքիզի՝ հեղինակն արևոտակտ արվեստի միջոցով ներկայացրել է ջրային միջավայրի իր մոտեցումը. կապույտ ֆոնի վրա պատկերված ձկները, ջրային խաղը պատկերող ալիքները ներդաշնակորեն միաձուլվում էին ջրվեժի ու շատրվանի, միջավայրի հետ:

Կասկադի շատրվանների նման գեղարվեստական լուծում է օգտագործել նաև **Նիկողայոս (Նիկոլայ) Քոթանջյանը**՝ (1928-2013) 1960-ական թթ. առաջին կեսին մայրաքաղաքի «Սասուն» ռեստորանի ինտերիերը զարդարող ջրավազանի նախագծման ժամանակ: Դատելով պահպանված էսքիզից, ավագանի հատակն ու պատերը ծածկված էին դեղին, կարմրավուն, կապույտ ու

կանաչ գունաքարերից կազմված վիշապակերպ և ձկնակերպ ոճավորված պատկերներով (չի պահպանվել)⁸:

Կարելի է վստահ նշել, որ խորհրդային շրջանում արվեստի տարբեր ասպարեզներում արձանագրվեց աննախադեպ վերելք, մշակութային կյանքում բացառիկ առաջընթաց, որի դրական արդյունքները ցայսօր զգալի են արդի հայ արվեստում: Այդ ժամանակաշրջանն արդյունավետ էր նաև Հայաստանում հնագույն արմատներ ունեցող խճանկարչական արվեստի վերագարծնքի համար:

Եզրափակելով մեր խոսքը՝ վերստին փաստենք, որ հայ կերպարվեստը խորհրդային շրջանում, նույնն է թե՛ սոցոեալիզմի տարիներին անցավ ստեղծագործական նշանակալի ձեռքբերումների շրջան:

МОЗАИКА В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ

СЮЗАННА ГРИГОРЯН

После вступления в Советский Союз в армянском искусстве начался новый этап, который длился семь десятилетий. Армянская мозаичная живопись снова стала популярной в те годы. Был создан ряд работ, которые украсили Ереван и другие города Армении. Многие художники создали монументальные мозаики: Ван Хачатур, Ованнес Минасян, Мигран Сосоян, Гарри Смбатян, Арутюн Погосян, Рудольф Герголоян, Карапет Егиазарян, Карен Агамян, Зограб Мирзоян и другие. В советском армянском искусстве мозаика выполняет не только архитектурно-пространственную, но и художественную функции.

Ключевые слова – искусство, мозаика, советский, монументальное искусство, флорентийская мозаика, декоративный орнамент.

MOSAIC IN SOVIET ARMENIA

SYUZANNA GRIGORYAN

After the entrance into the Soviet Union a new stage began in Armenian art, which lasted seven decades. Armenian mosaic painting became popular those

⁸ Տե՛ս Աղասյան Ա., Հակոբյան Հ., Հասարթյան Մ., Ղազարյան Վ., Հայ արվեստի պատմություն, Երևան, 2009, էջ 440:

years. A number of works were created which adorned Yerevan and other cities of Armenia. Many artists created monumental mosaics: Van Khachatur, Hovhannes Minasyan, Mihran Sosoyan, Garry Smbatyan, Harutyun Poghosyan, Rudolf Gergoloyan, Karapet Yeghiazaryan, Karen Aghamyan, Zohrab Mirzoyan and others. In Soviet Armenian art, the mosaic performs not only architectural-spatial, but also artistic functions.

Key words – arts, mosaics, soviet, monumental art, florentine mosaic, decorative ornament.